

1990-ЭЭД ОНООС ХОЙШИХ МОНГОЛ УЛС ДАХЬ НИЙГМИЙН АНТРОПОЛОГИЙН СУДАЛГАА

Г.Мөнх-Эрдэнэ, магистр (МА)
ШУТИС-ийн хүмүүнлэгийн тэнхим

Товч утга: Монгол антропологичид 1990 оноос хойш Монголд гарч ирсэн өөр өөр нийгмийн асуудлуудыг хэрхэн авч үзсэн тухай уг өгүүлэлд нэгтгэн дүгнэх болно. 1990 онд болсон социалист тогтолцооны уналт ба ардчилсан дэглэмийг дагаад олон урьгалч үзэл, нээлттэй байдал, бүтээлч шүүмж гэх мэт зүйлс тус улс дахь нийгмийн шинжлэх ухааны өөр өөр салбарт нэвтрэн орж ирэв. Тэдгээрийн дундаас, өмнө нь угсаатан судлал эсвэл угсаатны зүй гэж томъёологддог байсан нийгмийн антропологийн салбар Зөвлөлтийн өвийг даган хоёр өөрөөр хөгжих болсон юм. Эхний хэлбэр нь Зөвлөлтийн нийгмийн шинжлэх ухаанаас ихээхэн нөлөө авч урьдын арга зүйд тулгуурлан хөгжжээ. Дүрслэн бичих аргад тулгуурлаад бүс нутаг ба орон нутгийн түвшинд Монголчуудын зан үйл, ёс заншил, түүх ба соёлын өв гэх мэт 'уламжлалт судалгааны асуудлууд'-ыг судлах оролдлогууд хийсэн байна. Хоёр дахь хэлбэр нь өрнийн, тэр дундаа Англи-хэлтэй орнуудын академик судалгааны үйл ажиллагаатай илүү холбогдож конструктив шүүмжлэлт судалгааны үзэл баримтлалыг хөгжүүлэх оролдлого хийжээ. Энэ нь 'уламжлалт-бус асуудлууд' болох капитализм, хөгжил, орон нутгууд дахь олон улсын төсөл, уул уурхай ба тус улсын хөгжлийн асуудлууд зэргийг авч үзэхэд илүү хүчин чармайлт гаргасан байна.

Түлхүүр үгс: Антропологи, угсаатны зүй, угсаатан судлал, соёл, оролцон ажиглах судалгааны арга

Abstract: This article reviews studies of Mongolian anthropologists on different social issues in Mongolia which took place since 1990s. Following the collapse of the socialist system and the rise of the democratic regime in the country in 1990, pluralism, openness, and productive criticism were introduced to different branches of social sciences in the country. Among these branches, social anthropology which was previously known as ethnology or ethnography due to the Soviet legacy is developed in two different ways since that time. The first way is more based on the former methodological practice that was heavily influenced by Soviet social sciences. Drawing on the descriptive writing method, this approach focuses on a regional and local level and attempts to study 'traditional research topics' –Mongolian ritual, custom, history, and cultural heritage. The second way engages more the Western especially English-speaking academic world's research activities and tries to encourage constructive critical research views. This way also makes more effort to study 'non-traditional issues'– capitalism, development, and international projects among locals, mining, and development problems in the country.

Keywords: Anthropology, ethnography, ethnology, culture, participant observation method

Удиртгал: Судалгааны аргаас салбар ухаан руу

Антропологи, илүү нарийвчилбал нийгэм-соёлын антропологи хэмээн ухаан нь XIX зууны дунд үеэс нийгмийн шинжлэх ухааны нэгэн салбар болон төлөвшин тогтсон юм. Улс орон бүрийн шинжлэх ухааны онцлог, зорилго чиглэлээс болж уг ухаан өөр өөрөөр хөгжсөн бөгөөд жишээ нь, АНУ-д антропологи хэмээх товч нэрийн дор биологийн, соёлын, хэл шинжлэлийн антропологи болон археологи гэсэн дөрвөн салбар ухааныг багтаадаг¹. Зарим улсад тэр дундаа Европын улсуудад эдгээр дөрвөн салбар тус тусдаа байх нь ч бий. Мөн Их Британи, Европд нийгмийн антропологи, АНУ-д соёлын антропологи гэж нэрлэдэг салбар ухаан нь үндсэндээ нэг л ухаан юм. Гэтэл Францын уламжлалыг дагасан Зөвлөлт Холбоот Улс угсаатны зүй (этнографи), угсаатан судлал (этнологи) нэрийн дор уг ухааныг хөгжүүлж байжээ². Тиймээс уг өгүүлэлд дээрхийн адил олон янзаар нэрлэгдэж байгаа ч үндсэндээ антропологи гэсэн ерөнхий нэг л ухааны тухай ярих болно.

Харин Монгол Улсад социализмын үеэс ЗХУ-ын нөлөөгөөр уг салбар ухааны судалгаа нэвтэрч, эрчимтэй хөгжсөн байдаг. Хүйтэн дайны үеийн Монгол Улсад 1950-аад оны сүүлээс Зөвлөлтийн шууд нөлөө, сургаалаар Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн (өнөөгийн Шинжлэх Ухааны Академи) бүрэлдэхүүнд Археологи-этнографийн тасаг байгуулагдсан нь угсаатны зүйн судалгааны цөм байгууллага болжээ. Гэвч уг салбар ухааны чиглэлээр урьд өмнө ажиллаж байсан судлаач эрдэмтдийн бүтээлийн үнэ цэнийг дутуу үнэлж болохгүй. Хэдийгээр яг тухайлан угсаатан зүйч юм уу, угсаатан судлаач, эсвэл антропологич гэсэн мэргэжил албан ёсоор эзэмшээгүй ч Ж.Цэвээн, Б.Ринчен зэрэг эрдэмтдийн судалгаа энэ талын олон өв үлдээсэн юм³. Тэдний судалгаа ч 1921 оны хувьсгалын дараах олон үйл явдал, тэр дундаа ард иргэдийг олон угсаатны бүлэгт (ястан) хуваах, иргэний үнэмлэх олгох зэрэг түүхэн хэрэгт жинтэй нөлөөлсөн байдаг⁴.

1990 оны нийгмийн өөрчлөлтөөр Монголын шинжлэх ухааны салбарууд Зөвлөлтийн нөлөөтэй онол сургаалаас татгалзаж, нээлттэй чөлөөт сонголтыг эрхэмлэх болсон нь бидний ярьж буй ухаанд ч нөлөөлж, зуу гаруй жил Баруунд хөгжсөн антропологи, тэр дундаа нийгэм-соёлын антропологийн ухааны онол сэтгэлгээтэй танилцах боломж нээгдэв. Өмнө дурдсан ШУА-ийн Археологи-этнографийн тасаг аль 1980-аад оны дундуур Угсаатны зүйн сектор болсон байснаа 1990-ээд оноос Угсаатан судлалын салбар, улмаар 2015 онд Угсаатан судлал, нийгмийн хүн судлалын салбар болж нэрээ солив. Уг үйл явцын адилаар МУИС 1989 онд Монгол судлалын лаборатори байгуулсан нь 1990-ээд оны дундуур Угсаатан судлалын тэнхим, 2006 онд Нийгэм-соёлын антропологийн тэнхим, 2015 онд Антропологи, археологийн тэнхим болон өөрчлөн зохион байгуулагдав.

Энэ бүхнийг дээрх хоёр байгууллага нэрээ солиод байсан хэрэг гэхээсээ илүү Монголын нийгмийн судалгааны онол арга зүй, сэдэв гэх мэт өргөн хүрээнд гарсан өөрчлөлт гэж үзэх учиртай юм. Энгийн үгээр бол уг ухаан жирийн нэгэн арга зүйн шинжтэй байснаа сая нэг шинжлэх ухааны зүй шаардлагад нийцсэн салбар ухаан болсон шилжилт 1990 оноос хойш өрнөжээ. Учир нь 1990 оноос өмнөх нийгмийн тогтолцоо буюу төрөөс бүхнийг төлөвлөж хянадаг социалист засгийн үед шинжлэх ухаанд нэгэн онол ноёрхож, түүнийг шүүмжилсэн, өөрөөр харах гэсэн хандлага дарагдаж байсан байдаг. Тийм ч учраас угсаатан зүй, угсаатан судлал гэж аль ч

¹ Мөнх-Эрдэнэ болон Чулуунбат, 2017, х. 4

² Бум-Очир, 2006, х. 49-50

³ Булаг, 2011-аас үзнэ үү

⁴ Зөвлөлтийн Монгол дахь угсаатанчлах бодлогын тухай Мөнх-Эрдэнэ, 2012-ийг үзнэ үү.

нэрээр нэрлэлээ гэсэн уг салбар ухаан тогтсон онолын хүрээнд л Монгол улсын хүн зоны ахуй амьдралын тухай баримт цуглуулж байжээ. Цуглуулсан баримтаа зарим тохиолдолд бага сага задлан шинжлэх ч өнөөх л тогтсон онолын хүрээнээс хальж гарах хориотой байв. Иймээс ихэнх тохиолдолд цуглуулсан баримтаа тодорхой учир зүйн дараалалд оруулан, алив нэгэн шүүмжлэлт сэтгэлгээ, тогтсон онолыг хянан нягтлах гэх мэт шинжлэх ухаанд зайлшгүй байх ёстой зүйлсээс зориуд зайлсхийн хэвлүүлдэг байжээ. Жишээ нь: угсаатан зүйч эсвэл судлаач Монголын нэгэн угсаатны бүлгийн тухай бичих болбол уг угсаатны түүх, аж ахуй, эдийн болон оюуны соёл, шашин гэсэн таван дэд сэдвийг зайлшгүй хөндөх ёстой⁵. Мэдээж эдгээрээс өөр нэмэлт сэдэв багтаан судлах боломж бүрэн бий. Тиймээс л энэ үед тус ухаан нь шинжлэх ухааны шүүмж, бүтээлч задлан шинжилгээ дутмаг, гадаадын бусад улсын болоод дэлхийн чиг хандлагыг хангалттай хэмжээнд тусгаж авах боломжгүй байсан юм. Энэ бүхнээс нь үндэслэн тухайн үеийн уг ухааныг судалгааны арга зүй шинжтэй байсан гэж дүгнэж буй юм.

Гэвч дээрх судалгааны арга барил зарим нэг талаар өөрчлөгдөгсөн ч өнөө болтол хүч, нөлөөгөө алдаагүйг дурдах хэрэгтэй. Одоогоор уг хандлагыг ерөнхий утгаар нь “түүхийн” болон “соёлын” гэж хоёр ангилж болмоор байна. Өөрөөр хэлбэл: угсаатан судлал эсвэл угсаатны зүй гэсэн нэрийн дор өнөөгийн нийгмийн гэхээсээ илүү уламжлал, түүх, өв судлах ёстой гэсэн хандлага одоо ч байгаа гэсэн үг юм. Энэ үүднээсээ бидний ярьж буй салбар ухаан нь нийгмийн ухаан гэхээсээ илүү хүмүүнлэгийн тэр дундаа түүх, хэл шинжлэл, соёл судлалтай илүү холбоотой, бүүр тэдгээрийн нэг салбар ч гэж үзэх явдал байна⁶. “Түүхийн хандлагийг” баримтлагчид бидний ярьж буй салбар ухааныг илүү аман түүх, эмпирик баримт цуглуулж, түүнийгээ архивын баримт сэлттэй харгуулан үзэж, судлан буй асуудлаа түүхчилж, он цагийн дарааллын дагуу харахыг чухал гэж үздэг. Энэ талаас нь үзвэл угсаатан судлал, угсаатны зүй, антропологи нь түүхийн ухаанаас зөвхөн хээрийн шинжилгээ эсвэл оролцон ажиглах гэж нэрлэгддэг судалгааны аргаараа л ялгаатай болж таарах юм. Тийм ч учраас түүх, хэл шинжлэх, соёл судлалын мэргэжил эзэмшсэн хүмүүс өөрөө хүсвэл антропологийн судалгаа хийж чадах төдийгүй тус ухаанаар зэрэг хамгаалах боломжтой ажээ. Тиймээс ч түүх, археологи, антропологи гэх гурван өөр ухаанаар докторын зэрэг хамгаалуулах зөвлөл нь хамт, салбар бүрийн эрдэмтдийг багтаасан бүтэцтэй байгаа юм.

Улмаар уг хандлага улс төрийн үзэл сурталтай холбогдон, шинжлэх ухааны чигч, хөндлөнгийн оролцоогүй байх учиртай шугамаасаа үе үе халих нь бий. Шинэ ерөнхийлөгч сонгогдох, аль нэг нам Улсын Их Хуралд олонх болон Засгийн газар байгуулах үед “улс үндэстний эрх ашиг, түүх соёлыг хамгаалахын төлөө” эсвэл “орон нутаг дахь соёлын өвийг хадгалан хамгаалах, хөгжүүлэхийн төлөө” гэх зэрэг уриа лоозонгийн дор шинжлэх ухааны гэхээсээ илүү санхүүжилт дагасан “судалгаа” хэвлэгдэх болсон юм. Энэ санаачилга цааш өргөжин уул уурхай, барилга байгууламж, засмал зам зэрэг дэд бүтцийн бүтээн байгуулалттай холбоотой, тэдгээр төслийн хамрах нутагт археологи, палентологийн хайгуул хийхийг шаардсан хуулийн заалт, практикаар сэлбэгдэн соёлын өвийн тухай бие даасан салбар шахуу болоод байна⁷. Энэ тухай дор дэлгэрүүлэх тул энд хүрээд түр зогсьё.

Уг уламжлалт хандлагын өөр нэгэн салбар болох “соёлын хандлага” гэж нэрлэж болох соёл судлалын салбарынхны хувьд бидний ярьж буй ухаан соёл судалдаг тул

⁵ Булаг, 2011, х. 218

⁶ Илүү дэлгэрэнгүйг Дорждагва, 2010-аас үзэж болно

⁷ Butochir & Munkherdene, 2019

тэдний судалгаанд ойрхон⁸ санагдсан бололтой байдаг. Тийм ч учраас зарим судлаач санаатай болоод санамсаргүйгээр төстэй нэрийн дуудлагаар нь тухайлбал АНУ-д байх соёлын антропологи Зөвлөлт Холбоот Улсад хөгжиж байсан соёл судлалтай (Культурлогия) холбон үзэж, нэгэн ухаан мэтээр мэтгэж байгаа юм⁹. Түүнчлэн 1960-аад оноос Их Британид үүсэж англи хэлт ертөнц болон Баруунд түгэн дэлгэрсэн соёл судлалын ухаан (Cultural Studies), соёлын антропологи болоод Зөвлөлтийн соёл судлал (Культурлогия) хэмээх гурван өөр ухааны хооронд нь хольж хутгасан⁹ байх нь ч бий. Үнэндээ Зөвлөлт, ОХУ-ын соёл судлал (Культурлогия) болоод Барууны соёл судлал (Cultural Studies) нь орчин үеийн нийгмийн соёлын үзэгдэл, тэр дундаа хотын амьдралын асуудалд анхааралаа хандуулдаг юм. Харин антропологи нь илүү уламжлалт гэгддэг нийгмийн асуудалд төвлөрдөг билээ.

Харин 1990-ээд оноос хойш тус салбар ухаан урьдын адил баримт цуглуулахаас гадна түүнийгээ задлан шинжлэх, дэлхийн бусад улсын судлаачдын судалгаатай харьцуулах, бүтээлч шүүмж өрнүүлэх, тус салбар ухааныхаа онол, арга зүйг хянан нягталж эхэлсэн юм. Энэ боломж бололцоог ашиглаж, Зөвлөлт маягийн онол сургаалаас татгалзан Барууны шүүмжлэлт судалгааны арга барилыг Монголд нэвтрүүлэх, хөгжүүлэх санаачилга хүчтэй түрч, зохих үр дүнд хүрээд байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл: уламжлалт маягийн зөвхөн Монгол Улсын монголчуудыг судалдаг, монгол хэлээр судалгаагаа хэвлүүлдэг орон нутгийн шинжтэй байсан тус салбар илүү багтаамжтай, олон бүс нутаг, ард түмнийг хамарсан судалгаа хийж, үр дүнгээ олон хэлээр хэвлүүлэх болсон юм. Үүнийг 1990-ээд оноос хойш хөгжсөн антропологи ухаан нь судалсан сэдэв, хамарсан бүс нутгийн хувьд төдийгүй Барууны өндөр зэрэглэлийн хэвлэлийн газар, сэтгүүлд хэвлүүлсэн судалгаагаараа нийгмийн ухааны салбаруудыг тэргүүлж буйгаар баталж болох юм. Мөн түүнчлэн эрдэм шинжилгээний зайлшгүй чухал үзүүлэлт болох дэлхийн тэргүүлэх сургуулиудад эрдмийн зэрэг хамгаалсан, тэнд уригдаж ажилласан, олон улсын судалгааны тэтгэлэг, төсөл хөтөлбөрт шалгарсан антропологи салбарын мэргэжилтний хувь хэмжээг бусад нийгмийн ухааны салбартай харьцуулахад илүү хувьтай байгааг ч дурдах хэрэгтэй. Ийм учраас 1990 оноос хойш тус ухаан нь судалгааны аргаасаа илүү салбар ухаан болон хөгжсөн хэмээн зориглон дүгнэж буй юм.

1990-ээд оноос хойших нийгмийн антропологи судалгааны голлох чиглэл

Өнгөрсөн гучин жилийн Монголын нийгмийн антропологи судалгааг хоёр үндсэн хэсэгт тоймлон үзэж болно. Нэгдүгээрт, өмнөх хэсэгт цухас дурдсан шиг уламжлалаа илүү хадгалсан, аман түүх, архивын баримт зэрэгт тулгуурлаж Монголын түүх, соёл, зан заншлыг судлах, тэдгээрийн талаар дүрслэн бичих гэсэн хандлага. Хоёрдугаарт, мөн л өмнөх хэсэгт товчхон өгүүлсэнтэй адил оролцон ажиглах болон угсаатны зүйн судалгааны аргаар судалгаа хийж, цуглуулсан мэдээ баримтаараа антропологи хэмээх нийтийг хамарсан ухааны онол, арга зүйд хувь нэмэр оруулах, бүтээлч шүүмжлэл, үр дүнтэй задлан шинжилгээ хийхийг чухалчилсан хэсэг гэж болмоор байна. Энэ хоёр хэсгийг нэг нь нөгөөгөөсөө илүү, дэвшилтэт, хөгжсөн гэсэн утгаар бус нэг нэгнээсээ ялгаатай, өөр өөр судалгааны чиг баримжаа гэсэн утгаар ойлгох хэрэгтэй. Өөрөөр хэлбэл: нэгдүгээр хандлага илүү Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээрх монголчууд, тэдний ахуй байдал, зан суртахууныг судлах, өөрчлөлтийг нь баримтжуулан үлдээх чиглэлд голчлон ажиллаж байгаа бол удаах хандлага нь зөвхөн Монгол Улс бус Дотоод Ази гэх мэт бүс нутгийн хэмжээний

⁸ Дорждагва, Сарантуяа ба Долгорсүрэн, 1998

⁹ Илүү дэлгэрэнгүйг Мөнх-Эрдэнэ 2015-аас үзнэ үү

цаашлаад дэлхий дахины монголчууд, монголчуудтай ойр, адил аж ахуй соёлтой нүүдэлчин ард түмний соёлыг судалж, антропологийн ухаанд өөрийн хувь нэмрээ оруулахыг эрмэлзэж байгаа гэж болно. Энэхүү хоёр хэсгийн тухай доор дэлгэрүүлж өгүүлэх болно.

Эргүүлж мөлжихөд хүзүү сайхан буюу шинэ дээлтэй хуучин танил

Энэ хэсгийн гарчгаар сүүлийн гучин жилийн нийгмийн антропологийн судалгааг хоёр үндсэн хэсэгт ангилсны нэгдүгээр хэсгийг төлөөлүүлэх гэж үзжээ. Өөрөөр хэлбэл: бидний ярьж буй нэгдүгээр хэсэг нь социализмын үеэс уламжилсан судалгааны арга, онол, сэдвээ өнөөгийн цаг төрхөнд тааруулан үл ялиг өөрчилсөн ч бүтээлч шүүмж, шинжлэх ухааны маргаан мэтгэлцээн өрнүүлэх тал дээр харьцангуй сулавтар байгаа юм. Тиймээс энэ хандлагад багтааж буй судалгаа нь аливаа судалсан сэдвээ тодорхойлж, тоочиж бичсэн, баримтын цуглуулга маягтай, нэвтэрхий толь, зурагт катологи, эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл зэрэг шинжтэй байна. Энэ бүхэн нь шинжлэх ухааны тодорхой үнэ цэнэтэй ч хөндлөнгийн хяналтгүй хэвлэгддэг дутагдалтай байгааг засаж залруулах зайлшгүй хэрэгцээ байна. Эс тэгвээс эрдэм шинжилгээний судалгаа болоод эрдэм шинжилгээний бус зүйл хоёрын ялгаа зааг бүдгэрэх гэмтэй юм.

Сүүлийн хорин жил Монгол Улсын төр засгийн байгууллагууд, соёл урлагийн газрууд, салбарын судлаачид үндэсний соёлыг сэргээн хөгжүүлэх, хадгалан хамгаалж, түгээн дэлгэрүүлэх, хойч үедээ өвлүүлэн уламжлуулах нэрийн дор олон хууль тогтоомж гаргаж, ЮНЕСКО зэрэг олон улсын байгууллагуудын олон арван гэрээ, конвенцид нэгдсэн орсон байна¹⁰. Гэвч судлаач Б.Цэцэнцолмоны үзэж буйгаар тэрхүү хичээл зүтгэл нь үнэндээ социализмийн үед хийж байсан олон компани ажил, социалист хүн бүтээх зорилготой судалгааны дүрээ хувиргасан, өөр нэгэн хувилбар үргэлжлэл төдий үйл хэрэг ажээ¹⁰. Тухайлбал, Монгол Улс 2007 онд ЮНЕСКО-гийн “Соёлын илэрхийллийн олон талт байдлыг хадгалах хамгаалах тунхаг”¹¹ нэгдэж, түүнийг дагах холбогдох хууль тогтоомждоо өөрчлөлт оруулжээ. Ингээд хуучин социализмийн үед төр албаны үйлд ч судалгаа шинжилгээний хэрэгт оюуны соёл гэж нэрлэж байсан соёлоо “биет бус соёлын өв”, материаллаг соёл гэж нэрлэж байсан соёлоо “биет соёлын өв” гэж өөрчлөн нэрлэх болсон ч тэдгээрийн талаар явуулж буй бодлого, судалгаа нь хуучнаараа үлдсэн байна¹².

Энэ мэт онцын өөрчлөлт гараагүйн нэгэн тод жишээ нотолгоо нь ярьж буй энэ хэсэгт хамаарах зарим судалгаа одоо болтол судалж буй сэдвийнхээ талаар идэвхгүй тоочимж, дүрслэн бичих арга барилаасаа салаагүй байгаа явдал юм. Энэхүү аливааг дүрслэн тоочдог бичлэгийн арга зүй нь XIX зууны үеийн Хаант Оросын зүгээс монгол нутаг, монголчуудын тухай тагнуулын мэдээ цуглуулах, уг бүс нутаг үйл ажиллагаагаа идэвхижүүлэх зорилготой илгээж байсан олон тооны тагнуул-судалгааны ангийн арга барил юм. Энэхүү шинжлэх ухааны гэхээсээ илүү улс төр, эдийн засаг, геополитикийн арга барил тус улсад монгол судлал дэлгэрч хөгжих нэгэн хөдөлгүүр нь болсон байдаг. Гэтэл ямар нэгэн эрдэм шинжилгээний судалгаа гэдэг задлан шинжилгээ, бүтээлч шүүмж, урьд өмнө тухайн сэдвээр нь хэвлэгдсэн судалгааны үр дүн, дүгнэлтийг хянан нягталсан, шүүмжилж сайжруулсан, тэдгээрээс өөрийг, илүү итгэл үнэмшил төрүүлэхүйц санал дүгнэлт гаргасан байх зарчимтай. Мөн тухайн сэдвээр нь дэлхийн өөр газар орон, бүс нутагт хийгдэж буй, хэвлэгдэн гарсан судалгааны үр дүнг харьцуулах, санал дүгнэлтийг нь ч нягтлан

¹⁰ Мөнх-Эрдэнэ болон Наранцацралт, 2015, х. 34

үзэж, тухайн шинжлэх ухааныхаа онол сэтгэлгээ, арга зүйд өөрийн хувь нэмрээ оруулах ёстой юм.

Түүнчлэн бидний ярьж буй нэгдүгээр хэсэгт хамаарах зарим судалгаа нь өмнө өнгөцхөн дурдсан шиг шинжлэх ухааны зарчим, зүйг дагахаасаа илүү гарч ирсэн боломж, цаг зуурын хөөсийг дагасан шинжтэй байгаа юм. Ямар нэгэн аймаг, сумын ой, хэн нэгэн төр нийгмийн зүтгэлтний насны ойг угтаж судалгаа хийх эсвэл уул уурхайн компани, дэд бүтцийн хөгжлийн төслийг хамрах нутагт л ажиллах гэх мэт шинжтэй байгаа билээ. Социалист тогтолцооны үед Монголын судлаачид хүн амаа олон ястанд хувааж, олон төрлийн соёл “бүтээсэн”¹¹ бол өнөө цагт аль нэг аймгийн, сумын соёл аль эсвэл нэг томоохон уул уурхай, дэд бүтцийг хөгжлийн төслийн нэртэй соёл ч үүсэж болохуйц болжээ¹². Энэ бүхний үр дүн эрдэм шинжилгээний бус саарал судалгаа (grey literature) хэвлэгдэх, судалгааны чанар муудах эрсдэл үүсэж байгаа болно. Үүнээс гадна нутгийн зөвлөл, ойн хурал, нутгийн улс төрч, уул уурхайн компани болон дэд бүтцийг хөгжлийн төсөл гэсэн шинэхэн олдсон санхүүжилт, эдийн засгийн нөөцийн төлөө судлаачид хоорондоо талцах ч аюул байна. Мөн түүнчлэн зарим дарга нар энэхүү санхүүжилт, нөөцийн төлөө хууль тогтоомж, дүрэм журмыг өөрчлөх, төсвөөс санхүүждэг, улсын судалгааны байгууллагын бүтцийг өөрчлөх, хүний нөөцийг тарамдуулах байдал гарах болсон юм². Нэгэнтээ ингэж олны анхаарлыг соронздсон энэ санхүүгийн нөөц болон үүнийг дагалдан газар авч байгаа “соёлын өвийг уламжлан тээгч” гэх мэт нэр алдрын төлөө жирийн иргэд ч хоорондоо тэмцэлдэн талцаж, урьд хэвийн байсан нийгмийн харилцаа зөрчил тэмцэлд хүрсэн жишээ цөөнгүй байна.

Энэ бүхнийг олон дахин нуршиж буй нь угсаатан судлал, нийгмийн антропологийн уламжлалт сэдвүүд одоо хэрэггүй, үеэ өнгөрөөсөн гэсэн санааг илэрхийлээгүй болно. Мөн соёлын өвийн асуудал, түүний хадгалалт хамгаалалтын ач холбогдлыг ч дутуу үнэлээгүй юм. Үүний адилаар уул уурхайн болон дэд бүтцийг томоохон төслийн хамрах нутагт ч хайгуул судалгаа хийх, тухайн нутгийн соёлын өвийг баримтжуулах, баталгаажуулах, хадгалж хамгаалахыг чухлыг үгүйсгээгүй билээ. Харин энэ бүх судалгааг илүү шинжлэх ухаанчаар, тухайн салбар ухааныхаа арга зүй, ёс зүйн хүрээнд хийж, цуглуулсан баримт сэлт, гарсан үр дүнгээ шинжлэх ухаанчаар задлан шинжилж, тухайн ухааныхаа онол сэтгэлгээнд хувь нэмрээ оруулсан, хөндлөнгийн хяналттай эрдэм шинжилгээний бүтээл хэвлүүлэх тухай ярьж байгаа болно.

Нутгийн дээс алхах буюу нийтийн шинжлэх ухаантай холбогдохуй

Энэ хэсгийн гарчгаар 1990-ээд оноос хойших Монголын нийгмийн антропологийн судалгааг хоёр үндсэн хэсэгт ангилсны хоёрдугаар хэсгийг илэрхийлсэн болно. Энэ хэсэг хамаарах судалгаа нь зөвхөн Монгол Улсын газар нутаг дээр монголчуудаар тогтохгүй бүс нутгийн, дэлхий даяар амьдарч буй монголчууд, Монгол угсаатай ард түмэн, монголчуудтай төстэй аж ахуй соёлтой ард түмний амьдралыг сонирхон судалж байна. Зөвхөн судлаад зогсохгүй антропологи хэмээх нэгдсэн нэгэн ухааны онол сэтгэлгээ, арга зүйг өөрийн судалгааны баримтаар хянан нягталж, шүүмжлэн сайжруулж, няцаан халирааж, санал дүгнэлтийг дэвшүүлж байна. Иймээс энэ хэсэг хамаарах судалгаа нь 1990 оноос өмнө түгжигдмэл байсан угсаатан судлал юм уу, антропологийн ухааныг нээлттэй, дэлхийн зэрэгт хүрч, хөл нийлүүлэн алхахад хамгийн гол хувь нэмрээ оруулсан гэсэн үг. Тухайлбал, үндэсний үзэл, монгол

¹¹ Tsetsentsolmon, 2014a болон 2014 б

¹² 2015, х. 119-123

угсаатан, төрийн тухай судлаач Л.Мөнх-Эрдэнийн хэд хэдэн өгүүлэл нь Барууны зэрэглэл өндөр сэтгүүлд хэвлэгдснээс гадна гадаад дотоодын олон судлаач эшлэн ашигласан байна. Уг судлаач дундад зууны үеэс өгсүүлэн монголчуудын төр хэмээх ойлголт, төр улс, эзэнт гүрэн байгуулсан учир шалтгааны тухай судлахдаа монгол сурвалжуудын мэдээг үр дүнтэй ашиглаж, эрдэм судлалд тогтсон байсан хэд хэдэн чухал ойлголтод няцаалт өгөөд байна. Уламжлалт эрдэм судлалаар бол монголчууд XIII зуунд эзэнт гүрэн байгуулахдаа бусдаас загвар авч, “хуулсан” гэдэг. Учир нь тэр үеийн монголчууд төрийн тухай ойлголт сэтгэлгээтэй байх боломж бага аж. Гэтэл судлаач Мөнх-Эрдэнийн үзэж буйгаар бол монголчууд “улс, иргэн” гэх хоёр ойлголтоор нэлээд нарийн утга учрыг илэрхийлж байжээ. Жишээ нь, эзэлж авахаасаа өмнөх алив хүмүүсийг улс буюу Хэрэйд улс, Найман улс гэх зэргээр нэрлэх бол эзэлж авсаныхаа дараа иргэн гэж нэрлэж байв¹³. Түүнчлэн Чингис хаанаас ч өмнө Дотоод Азийн нүүдэлчин төр улсуудын дунд байсан эзэн харьяатын нарийн дэг журам, улс төр, нийгмийн зохион байгуулалт нь Монголын эзэнт гүрэн байгуулагдах үед улам төгөлдөржин төр улс бүрэлдэхэд хүргэсэн тухай санал гаргажээ¹⁴.

Өөр нэгэн бүлэг судалгаа бол Монгол дахь капитализмын тухай болон хөгжлийн бодлогын тухай хэд хэдэн судалгаа болно. Судлаач Д.Бум-Очирын үзэж буйгаар бол ардчилал, капитализм гэх зүйлстэй монголчууд зөвхөн 1990 оноос танилцсан биш ажээ. Аль өнгөрсөн зууны эхнээс л Монголын удирдагчид Дай Чин гүрнээс туурга тусгаарлахдаа ч, 1921 онд хувьсгалын үйл хэргийг үүсгэхдээ ч тусгаар тогтнол, бие даасан байдлаа батжуулахын тулд хоёр хөршөөсөө өөр ангид сонирхолтой гуравдахь хөрш улсын эрэлд хадаж, тэдний улс төр, нийгмийн байгуулал, үзэл сэтгэлгээг сонирхон, өөрсдийн байгуулсан улсдаа хэрэгжүүлэх гэж оролдож байжээ. Түүний нэгэн хэлбэр нь ардчилсан үзэл санаа, капиталист эдийн засгийн хөгжлийн загвар байжээ. Хэдийгээр энэ бүх хүсэл тэмүүлэл сая л 1990 оноос Монгол улсад хэрэгжих боломж гарсан ч түүний уг үүсгэл, анхны санал санаачилгыг дутуу үнэлж болохгүй ажээ¹⁵. Түүнчлэн тэрээр 1990 оноос хойш Монгол улс неолиберал дэглэмд шилжилж, өрнөдийн үзэл суртал хийгээд материаллаг бараа таваар гэх мэт олон зүйлээр бялхаж бялуурч байгаа ч тэр чигтээ Барууны хуулбар, неолиберал хүүхэлдэй болоогүй, өөрийн онцлогтой олон үзэл санаа, эд зүйлс бодит амьдрал дээр байгааг иргэний нийгэм, байгаль хамгаалах үзэл санаа болон алтны уурхайн жишээн дээр дэлгэрэнгүй тайлбарлан нэгэн сэдэвт бүтээл хэвлүүлжээ¹⁶. Ташрамд хэлэхэд сүүлийн хэдэн жил түүнээс өөр монголын эрдэмтэн Барууны өндөр зэрэглэлийн хэвлэлийн газраар нэгэн сэдэвт бүтээлээ хэвлүүлж хараахан амжаагүй байна.

Энэ сэдэвтэй уялдан судлаач И.Бямбабаатар 1990-ээд оноос хойш Монгол улсад дан ганц капиталист эдийн засгийн тогтолцоо л оршин байгаа мэтээр сэтгэж, мэтгэх нь учир дутагдалтай болохын нотолж Монголын эдийн засагт байсан, байгаа капиталист бус эдийн засгийн олон хэлбэрийг судлан гаргажээ¹⁷. Мөн судлаач Г.Мөнх-Эрдэнэ өнөөгийн Монголын нийгмийн хөгжлийн тухай голлох онол сэтгэлгээ болох либерал, либертариан сэхээтнүүдийн бүтээл, орчуулга зэргийг судалж, зарим төлөөлөлтэй нь уулзаж ярилцлага хийснийхээ үндсэн дээр тэдний дэвшүүлж буй хөгжлийн загвар нь социализмын үед хүчтэй байсан диалектик материализм, Марксизмтай адил алив нийгэм нэгэн доод шатнаас нөгөө дээд шатруугаа дэвшин хөгждөг гэж үзсэн, шинэ харагдаж байгаа ч хуучин зүйлээ л давтсан шинжтэй

¹³ UNESCO, 2003

¹⁴ Tsentsolmon, 2015, x. 120

¹⁵ Bumochir, 2017 болон 2018

¹⁶ Bumochir, 2020

¹⁷ Byambabaatar, 2018

хөгжлийн загвар байна¹⁸ хэмээн мэтгэжээ. Учир нь энэ мэт аливаа улс хөгжлийн нэг шатнаас нөгөө шатруу шатлан хөгждөг гэдэг онол сэтгэлгээ, ойлголт тэртээ 1970-аад оны үед хүчтэй шүүмжлүүлэн, нийгмийн ухааны судалгаанаас хаягдан хоцорсон юм.

1990 оноос хойш Монголын улс төр, эдийн засаг, нийгэмд газар авсан нэгэн үзэгдэл бол гадаад улсын болоод олон улсын байгууллагын зээл тусламж, хөгжлийн төдийгүй тусламжийн төсөл хөтөлбөрүүд юм. Судлаач Г.Мөнх-Эрдэнэ Кэмбрижийн Их Сургуулийн Антропологиин профессор Дэвид Снийттэй хамтран бичил юм уу эсвэл нинжа уурхайчин гэж нэрлэгддэг хүмүүсийн дунд хэрэгжиж буй хөгжлийн төслийг судалжээ. Тэдний үзэж буйгаар бол хууль бус нинжа уурхайчдыг албан ёсны болгох, тэднийг байнгын орлого, амьжиргаатай болгох зорилго өвөртлөн 10 гаруй жил хэрэгжсэн хөгжлийн төсөл эцэстээ антропологиин олон судалгаагаар илэрч гарсан олон тооны жишээтэй адилаар бүтэлгүйтсэн үйл хэрэг болжээ. Учир нь уг төсөл нь 1990 оноос хойш Монголд хэрэгжиж байгаа неолиберал өөрчлөн байгуулалтын үр дүн болсон газар, өмчийн харилцааг анхнаасаа бүрэн дүүрэн тооцож үзээгүйгээс болсон ажээ¹⁹. Судлаач И.Бямбабаатар докторын судалгаагаараа энэ мэт хөгжлийн төсөл хөтөлбөр тэр дундаа малчдын дунд хэрэгжиж буй төслийн тухай судалжээ¹⁹. 1990 оноос хойш мал аж ахуйн салбар хэдэн арван хууль тогтоомж, дүрэм журам, бодлогын баримт бичиг гарсан нь бүгдээрээ шахуу олон улсын байгууллагын төслийн шугамаар, түүний тусламжид дулдуйдаж байсан байна. Мөн малчдын амьжиргааг сайжруулах зорилготой хэдэн арван сая америк доллараар үнэлэгдэх төсөвтэй хэдэн арван хөгжлийн төсөл хэрэгжив. Бодит байдал дээр тэр олон бодлого баримт бичиг төдийгүй тэр олон хөгжлийн төсөл тэр бүр амжилттай хэрэгжиж, тавьсан зорилгодоо хүрч байсангүй. Гэвч энгийн монгол малчид тэр бүр өнөөх олон төслийг үр дүн, үйл ажиллагааг муу хэлж, голж гоочилдоггүй “амны бэлгэ” бодож өнгөрөөх нь их байдаг аж²⁰.

Энэ бүхнээс гадна монголчуудын шашин шүтлэгийн тухай антропологиин цөөнгүй судалгаа байна. Тухайлбал, судлаач Ж.Лхагвадэмчиг Далай лам, Жэвзундамба хутагтын дараагийн дүр тодрохтой холбогдуулан Монгол, Хятад хоёр улсын харилцаа, дипломат ёс, Монгол Түвэдийн хоорондох Бурханы шашны холбоо хэрхэх талаар судлан үзжээ²¹. Хятад улс Далай ламын дараагийн дүрийг Хятадын нутаг дэвсгэрт төрөх ёстой гэсэн хатуу байр суурьтай байгаа бол өнөөгийн Далай лам дараагийнхаа дүрийг Энэтхэгт, тэр бүү хэл Монголд ч төрж болох тухай өгүүлсэн нь байдаг. Судлаач Ж.Лхагвадэмчигийн үзэж буйгаар Монгол улсад айлчилсан сүүлийн айлчлалаараа Далай лам Жэвзундамба хутагтын дараагийн дүр мэндэлсэн нь тодорхой байна хэмээн айлдсан нь өөрийнхөө дараагийн дүрийг тодруулах хэрэгт нэгэнт төрчихөөд хараахан тодроогүй байгаа Жэвзундамба хутагтын нэр нөлөөг ашиглах гэсэн санаа бололтой²².

1990-ээд оноос хойших Монголын антропологиин голлох судалгааны чиглэлийг тоймлон үзэхэд ийм байна. Гэвч энд нэг зүйлийг онцгойлон дурдахгүй бол болохгүй. Монголын антропологиин судалгаа гэдэгт Монгол улсын эрдэм шинжилгээний байгууллага, их сургуулиудад ажиллаж байгаа антропологиичидын судалгааг багтаан үзсэн болно. Гадаад улсын их сургуулиуд, эрдэм шинжилгээний байгууллагад

¹⁸ Munkherdene, 2018

¹⁹ Munkherdene болон Sneath, 2018

²⁰ И.Бямбабаатар, 2019

²¹ Мөн тэнд, х. 190

²² Ж.Лхагвадэмчиг, 2018

ажиллаж байгаа судлаачдын бүтээлийн тухай тусад нь бичихгүй бол энд багтахгүй их зүйл болно. Мөн антропологиин судалгаа гэдэгт хөндлөнгийн хяналттай, мэргэжлийн сэтгүүл, хэвлэлийн газрын хэвлэсэн нэгэн сэдэвт бүтээл, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл зэргийг багтааж байгааг онцгойлон дурдах хэрэгтэй. Тэр бүхэнд багтаагүй, эрдэм шинжилгээний бус хэвлэмэл бүтээгдэхүүн, тайлан, хээрийн шинжилгээний баримт зэргийг энд багтаах боломжгүй биз ээ.

Дүгнэлт

Антропологи тэр дундаа нийгэм-соёлын антропологиин судалгааг тоймлон үзэхдээ тэдгээрийн эрдэм шинжилгээний үнэ цэнийг голлох шалгуураа болгон авлаа. Энэ шалгуур ёсоор 1990-ээд оноос хойших Монгол улсын антропологиин судалгааг хоёр үндсэн хэсэг ангилж үзэж болмоор байна. Эхний хэсэгт уламжлалт судалгааны онол сэтгэлгээ, арга зүйгээ баримтлан дэлхий нийтийн антропологиин ухаантай төдий л холбогдохгүй байгаа судалгааг багтаав. Мөн энэ хэсгийн судалгаа нь бие даасан, эрдэм шинжилгээний судалгааны санхүүжилт гэхээсээ илүү академик бус санхүүгийн эх үүсгэвэртэй холбогдож, хэрэглээний шинжтэй судалгаа хийж байгаагаараа онцлог. Түүнчлэн судалгааны сэдэв нь ч илүү уламжлалаа дагасан юм уу эсвэл цаг үеийн шинжтэй байх нь түгээмэл. Судалгааны арга зүйн хувьд ч бүтээлч шүүмжлэлт арга барилаас илүү тоочих, дүрслэн бичих, баримтжуулах тал давамгайлсан хэв маягтай юм. Мөн судалгааны үр дүнгээ хөндлөнгийн хяналттай олон улсын болоод дотоодын мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагын сэтгүүл, хэвлэлийн газраар харьцангуй бага хэвлүүлдэг нь ажиглагддаг.

Харин дараагийн хэсэгт хамаарч байгаа судалгаанууд нь онол сэтгэлгээ, арга зүйн хувьд дэлхий нийтийн антропологиин ухаантайгаа холбогдсон, хөл нийлүүлэн алхаж яваа, тус ухааны сүүлийн үеийн чиг хандлага, маргаан мэтгэлцээнд оролцдог шинжтэй байна. Судалгааны санхүүжилтийн хувьд ч эрдэм шинжилгээний бус гэгддэг улс төр, хувийн компани зэрэг хөндлөнгийн ашиг сонирголоос ангид, бие даасан судалгааны сан, хөтөлбөрт түшиглэсэн байх нь харагдана. Судалгааны арга зүйн хувьд шүүмжлэлт сэтгэлгээнд тулгуурласан, олсон баримт сэлтээ задлан шинжлэх, бүтээлч шүүмж өрнүүлэхийг оролдож байгаа нь ажиглагдлаа. Судалгааныхаа үр дүнг ч олон улсын нэр хүндтэй, импакт фактор өндөртэй, хөндлөнгийн хяналттай сэтгүүл, тэргүүлэх дэсийн хэвлэлийн газраар хэвлүүлж байгаа юм.

Дээрх ангилал нь хувь судлаач миний ажиглалт тул тэр бүр хэн хүний санаанд нийцэхгүй байж болно. Мөн энэ хоёр ангилалыг эсрэгцүүлэн өрсөлдүүлж, сайн муу, сайхан муухай болгон хийсвэрлэн төсөөлөх ч хэрэггүй биз. Антропологиин судалгаа гэдэг аливааг хар цагаан гэж буй юм шиг хатуу нот хоёр хуваах гэхээсээ илүү яагаад ийм байдалд хүрснийг, яагаад ийм байгааг тайлан тайлбарладаг нэгэн төрлийн тайлбарлахуйн ухаан гэсэн хандлага антропологиич Клиффорд Гирцээс хойш хэлбэршин тогтсон байдаг. Иймээс 1990 оноос хойш Монголын антропологиин судалгаанд гарсан олон чиг хандлагыг хоёр хэсэг болгон хялбаршуулан ангилж, өөрийн ойлгосон хэмжээгээр тоймлон буулгахад ийм дүр зураг гарлаа.

Ном зүй

1. Булаг, У. (2011). Монголын угсаатны зүйн үндэс. *Угсаатан судлал*, 20(15), 210-227.
2. Бум-Очир, Д. (2006). Нийгэм соёлын антропологи, угсаатан судлал, угсаатны зүйн үүсэл хөгжил. *Угсаатан судлал*, 17(7), 49-60.
3. Бямбабаатар, И. (2019). Монгол дахь хөгжлийн байгууллагын интервенц: мал аж ахуй, байгаль хамгааллын жишээн дээр. (докторын судалгааны ажил). МУИС, Улаанбаатар.
4. Дорждагва, Т. (2010). *Соёл судлал*. Улаанбаатар: Admon.
5. Дорждагва, Т., Сарантуяа, Н., болон Долгорсүрэн, Ж. (1998). *Соёл судлалын үндэс*. Улаанбаатар: МУИС-ийн хэвлэх үйлдвэр.
6. Лхагдавэмчиг, Ж. (2018). Хаана төрөхыг, төрүүлэхийг мэднэ: Хутагт хувилгаад ба төр. *Монголын хутагт хувилгаадын судалгаа*. Хуудас 53-59. Улаанбаатар: Соёмбо Принтинг.
7. Мөнх-Эрдэнэ, Г. (2015). Аль соёл судлал вэ: талбараа тодорхойлох шаардлага. *Орчин үеийн Монголын хэл, түүх, соёлын судалгаа*, 3(1), 153-165.
8. Мөнх-Эрдэнэ, Г., болон Наранцацралт, Д. (2015). Соёл судлалын удиртгал хичээлийн хөтөлбөрийг өөрчлөх нь. *ШУТИС-ийн Бизнесийн удиртлага хүмүүнлэгийн сургуулийн эрдэм шинжилгээний бичиг*, 3(1), 32-38.
9. Мөнх-Эрдэнэ, Г., болон Чулуунбат, П. (2017). *Нийгэм-соёлын хүн судлалын удиртгал*. Улаанбаатар: МУИС Пресс.
10. Мөнх-Эрдэнэ, Л. (2012). Монголын тусгаар тогтнолын ёгт үр дагавар: Монголчуудыг Монголжуу, Монгол улсыг олон ястны болгосон нь. С.Чулуун (эмх.), *Монголын тусгаар тогтнол ба монголчууд*. Хуудас 25-40. Улаанбаатар: Соёмбо Принтинг.

Англи хэл дээр

1. Bumochir, D. (2017). 'Mongolia'. In *Routledge Handbook of Civil Society in Asia*, Akihiro Ogawa (eds.), 95-109. London: Routledge.
2. Bumochir, D. (2018). Generating capitalism for independence in Mongolia, *Central Asian Survey*, 37(3), 357-371.
3. Bumochir, D. (2020). *The State, Popular Mobilisation and Gold Mining in Mongolia: Shaping 'Neo-Liberal' Policies*. London: UCL Press.
4. Bumochir, D., & Munkherdene, G. (2019). Revitalisation of Cultural Heritage in Mongolia, *Inner Asia*, 21(1), 83-103.
5. Byambabaatar, I. (2018). Collaboration for survival in the age of the market: diverse economic practices in postsocialist Mongolia, *Central Asian Survey*, 37(3), 386-402.
6. Munkh-Erdene, L. (2006). The Mongolian Nationality Lexicon: From the Chinggisid Lineage to Mongolian Nationality (From the seventeenth to early twentieth century)", *Inner Asia*, 8(1), 51-98.
7. Munkh-Erdene, L. (2011). Where did the Mongol Empire come from? Medieval Mongol Ideas of People, State and Empire", *Inner Asia*, 13(2), 211-237.

8. Munkh-Erdene, L. (2018). The rise of the Chinggisid dynasty: pre-modern Eurasian political order and culture at a glance. *International Journal of Asian Studies*, 15(1), 39-84.
9. Munkh-Erdene, L. 2016. Political order in pre-modern Eurasia: imperial incorporation and the hereditary divisional system. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26(4), 633-655.
10. Munkh-Erdene, L. 2017. In accordance with the great тугь: pre-modern Mongol concept of moral order, law and government. In: IAMS: International Association for Mongol Studies (ed.). *Mongol sudlal ba togtwortoj khugzhil: olon ulsyn mongolch erdemtnij XI; ikh khurlyn "Mongolyn gadaad kharilcaa sudlal" IV salbar khuraldaany itgel'ьd*. Muvqghul sudulul. Ulaanbaatar: IAMS: International Association for Mongol Studies, pp. 247-255.
11. Munkherdene, G. (2018). The formation and distribution of procapitalist perspectives in Mongolia, *Central Asian Survey*, 37(3), 372-385.
12. Munkherdene, G., & Sneath, S. (2018). Enclosing the Gold-Mining Commons of Mongolia. *Current Anthropology*, 59(6), 814-838.
13. Tsetsentsolmon, B. (2014a). Хуваалцах уу, үгүй юу: Биет бус соёлын өвийн тухай монголчуудын маргаан. *Studia Ethnologica*, 21 (22), 246–54.
14. Tsetsentsolmon, B. (2014b). The 'gong beat' against the 'uncultured': contested notions of culture and civilization in Mongolia. *Asian Ethnicity*, 15(4), 422-38.
15. Tsetsentsolmon, B. (2015). Music in cultural construction: nationalisation, popularisation and commercialisation of Mongolian music. *Inner Asia*, 17(1), 118-40.
16. UNESCO. 2003. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO.